

Наталя Фрадкіна

ІДЕОЛОГІЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я» В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М.Ф. СУМЦОВА ЯК ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ЗАСІБ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСТВА

Проаналізовано дослідження особливостей українського християнства у працях М.Ф. Сумцова. На цій теоретичній і філософсько-теоретичній основі виділено і надано характеристики ознак саме «українського православ'я», які мають вплив на формування української ідентичності. Сучасні дослідники В. Горський, А. Колодний, Ю. Чорноморець наголошують на філософських та культурологічних наслідках української православної парадигми для визначення смисложиттєвих настанов українців, ментальних та ідентифікаційних характеристик української нації. Подібну концепцію одним з перших розвивав у своїх наукових працях видатний вчений Микола Сумцов. Представлена в роботах Миколи Сумцова ідеологія українського православ'я сприяє консолідації сучасного українського суспільства, об'єднанню навколо спільних релігійних духовних цінностей. Одним із шляхів виходу із кризи нашого суспільства та вагомим кроком до консолідації національної української ідентичності є здобуття автокефалії Українською Православною Церквою. В працях Миколи Сумцова підкреслюється, що християнська церква постає вагомим засобом української національної єдності. Микола Сумцов говорить про загальноєвропейські, демократичні тенденції в українському православі, наближення українського православ'я до душі та повсякденного життя українця, залучення через церкву до громадського життя. При дослідженні особливостей українського православ'я автором виділено його наступні визначальні характеристики: кордоцентризм, демократичність, гармонійність (узгоджуваність) громадського і церковного життя, моральність, спрямованість на активну морально-практичну діяльність. На основі проведеного дослідження нами визначений значний теоретичний потенціал праць М. Сумцова, їх високий аналітичний і енциклопедичний характер.

Ключові слова: українське православ'я, українська ідентичність, філософія культури, історія української культури, моральність, ідеологія, аксіологія.

Natali Fradkina

THE IDEOLOGY OF «UKRAINIAN ORTHODOXY» IN THE SCIENTIFIC WORK OF M.F. SUMTSOVA AS A CIVILIZATION MEANS FOR THE CONSOLIDATION OF UKRAINIANITY

The research of the features of Ukrainian Christianity in the works of M.F. Sumtsov was analyzed. On this theoretical and philosophical-theoretical basis, the characteristics of the features of the «Ukrainian Orthodoxy», which have an influence on the formation of Ukrainian identity, are singled out and given. Modern scholars V. Gorsky, A. Kolodnyy, Y. Chornomorets emphasize the philosophical and cultural consequences of the Ukrainian Orthodox paradigm to determine the meaning of life-style guidelines of Ukrainians, the mental and identification characteristics of the Ukrainian nation. An ideologue of Ukrainian Orthodoxy contributing to the consolidation of modern Ukrainian society, the unification of common religious spiritual values, was presented in the works of Mykola Sumtsov, one of the first in his scholarly works. One of the ways to overcome the crisis of our society and a significant step towards consolidation of the national Ukrainian identity is to obtain autocephaly by the Ukrainian Orthodox Church. In the writings of Mykola Sumtsov it is emphasized that the Christian church is an important means of Ukrainian national unity. Mykola Sumtsov speaks about pan-European, democratic tendencies in the Ukrainian Orthodoxy, the approach of Ukrainian Orthodoxy to the soul and everyday life of Ukrainians, involvement through the church to public life. In the study of the features of Ukrainian Orthodoxy, the author identified his following defining characteristics: cordocentrism, democracy, harmony of public and ecclesiastical life. morality, focus on active moral and practical activity. On the basis of our research, we have identified a significant theoretical potential of M. Sumtsov's works, their high analytic and encyclopedic character.

Key words: Ukrainian Orthodoxy, Ukrainian identity, philosophy of culture, history of Ukrainian culture, morality, ideology, axiology.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших проблем українського суспільства на сьогоднішній день є проблема консолідації, і в першу чергу – консолідації у духовному житті. Економічна та політична нестабільність, анексія Криму, багаторічне

збройне протистояння на Донбасі завдало суттєвої травми українському суспільству. Одним із шляхів виходу із кризи нашого суспільства та вагомим кроком до консолідації національної української ідентичності стане здобуття автокефалії УПЦ.

Утвердження Української Помісної Православної Церкви поставить її в рівень із національними церквами інших народів світу та зробить її незалежною від будь-яких інших зарубіжних національних релігійних центрів. Навколо концепції нової християнської України та вироблення ідеології української церкви мають згуртуватися всі – інтелектуали, клерикали, пересічні громадяни. Церква постає вагомим засобом національної єдності, тому усі, кому небайдужа доля України як духовної та екзистенційної реальності, повинні долучитись до відновлення соціокультурного світу українського православ'я на справді національній основі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Особливості саме українського православ'я досліджуються багатьма вченими та церковними діячами: Ю. Чорноморцем, В. Чосом, А. Гудимою, А. Колодним, І. Губаржевським, І. Огієнком, В. Горським, Я. Яремою, І. Ісіченком та багатьма іншими. Зокрема, В. Горський та А. Колодний наголошували на філософських та культурологічних наслідках української православної парадигми для визначення смислоттєвих настанов українців, ментальних та ідентифікаційних характеристик української нації.

Ю. Чорноморець в інтерв'ю «Українській правді» під назвою «Україна входить в епоху відкритого і цивілізованого православ'я» цілком влучно зазначає, що на сьогодні «в православ'ї є напруження між ідейними центрами. Тому що Константинопольський, Румунський, Антіохійський, Олександрійський та інші патріархати рухаються в напрямку сучасного та відкритого православ'я, яке весь час реформується, має людське обличчя, відповідає на актуальні запити сьогодення. За православ'я, яке виступає за права людини, права нацменшин, релігійну свободу. Це відкрите православ'я, яке близьке Західній цивілізації».

На цьому фоні ідеологічна еволюція Московського Патріархату викликає стурбованість. В ХХІ столітті керівництво РПЦ почали рухатись попервах в бік релігійного фундаменталізму, а потім – у бік відвертого імперіалізму з доктриною «русского мира». А останні кілька років все більш впливовими стають ідеї про єдиний «русский народ», де українці – це щось на рівні сибіряків чи поморів. Відповідно, наше існування штучне, це геноцид «русского народа», всі території мають повернутись в єдиний російський народ» [9]. Автор резюмує, що з отриманням Томосу, Україна увійде в простір відкритого і цивілізованого православ'я з національно зорієнтованою, сучасною церквою, «яка протистоїть російському православ'ю, де переважає обрядовіря, Євангеліє забуте задля геополітичних інтересів, християнська ідентичність втрачається» [9]. З цієї точки зору слід розглянути особливості українського православ'я, які і утверджують його унікальність, самостійність і незалежність, основу розвитку української духовної культури.

Незважаючи на низку публікацій з розкриття зв'язку українського православного світогляду та ролі української православної церкви у консолідації українства, ряд суттєвих характеристик та концепцій цього поєднання залишилися поза дослідницькою увагою. Особливий евристичний та аксіологічний потенціал для розуміння сутності українського православ'я та православної ідентичності має концепція Миколи Сумцова, що стала основним предметом нашої дослідницької уваги у цій статті.

Метою даної статті є висвітлення дослідження особливостей українського християнства у працях М.Ф. Сумцова, на цій теоретичній і філософсько-теоретичній основі виділити і спробувати охарактеризувати ознаки саме «українського православ'я», які мають вплив на формування української ідентичності та сприяють консолідації сучасного українського суспільства.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Одним із перших у теоретичному, понятійному плані про самостійність української православної церкви говорить І. Огієнко, який самі ці особливості українського православ'я пов'язує із християнським апостольським самовизначенням кожної нації у справах церковного будівництва. За точними словами І. Огієнка, православна церква повинна стверджуватись як національна і самотуня за своєю основою: «Кожна православна церква з засади своєї національна як церква територіальна, як церква окремого народу. Церква кожного народу окрема і самостійна за 34-м апостольським правилом: «Єпископи кожного народу повинні знати першого серед себе і шанувати його як голову». Через це кожна церква, в тому числі й Українська, виробили свої національні ознаки...» [3, с. 75]. Дослідження особливостей українського християнства привертало увагу багатьох істориків, богословів, етнографів, філософів та інших. Так відомий вчений і релігієзнавець А. Колодний переконливо доводить, що релігійність українського народу кордоцентрична. Це означає, що в його світогляді основну роль мотивують і рушійну грають НЕ розумово-раціональні сили, а світ емоцій, почуттів – це релігійність серця. Вона не вимагає створення будь-яких теоретичних богословських систем, де, власне, найчастіше і виникає міжконфесійне протистояння.

Притаманне українському населенню чуттєво-релігійне ставлення до життя не формує якоїсь ворожості до носіїв інших вірувань, адже емоційний світ віруючих різних конфесій майже збігається. Тому в іншому вони не вбачають ворога [2, с. 4]. З цим ми можемо погодитись, це відповідає і нашій концепції українського православ'я, одночасно ми звертаємо увагу на те, що крім відомих ідей кордоцентризму української нації у філософії Г. Сковороди, П. Юркевича, суттєву роль у формулюванні і дослідженні кордоцентричності української релігійності зіграла наукова творчість М. Сумцова. Українська етнічна психіка ґрунтується на емоційно-

почуттєвому характері, кордоцентричності (П. Юркевич). Проте цей архетип, базований на любові та повазі, на обоженні святості поняття «земля», може позбавляти народ активної позиції у боротьбі за виживання. Він формує м'яке толерантне ставлення до навколишнього світу, довірливість, яка може стати незахищеністю. Треба також поставити емоційність, «кордоцентричність» психіки українця у певне відношення до логіко-раціоналістичних рис інших етносів [4, с. 200]. Про інтуїтивно-містичний характер релігійності українського народу, «який є глибоко віруючим, але не ханжею, життєрадісним, але не розпусним, відданим церкві, але не тупим фанатиком, діяльним членом суспільства, а тому чесним, правдивим і непохитним у своїх переконаннях і діях», пише мовознавець і церковний діяч І. Губаржевський [1, с. 173].

Концепцію «українського православ'я» як суттєву рису української ідентичності розробляв видатний представник українського національного відродження, академік Микола Федорович Сумцов (1854–1922). Протягом своєї наукової діяльності Микола Федорович опублікував безліч праць з найрізноманітнішої тематики. Це праці з філології, літератури, історії, етнографії, архітектури, питань громадсько-політичного життя, екології, моралі та етики, педагогіки та ін. Значну частину його творчості складають праці, в котрих автор торкається релігійної тематики. Це в першу чергу такі широко відомі праці: «Иоанн Вышенский» (1885 р.), роботи циклу «История Южнорусской литературы в XVII ст.», присвячені Лазарю Барановичу, Інокентію Гізелю та Іоанкію Галятовському, «Распятый Христос в турецкой повести» (1916 р.), «Религиозность Т. Г. Шевченка» (1914 р.), низка нотаток в «Южном крае», опублікованих у 1917 р. під рубрикою «3 українських церковних питань» та багато іншого.

У реєстрі праць М. Сумцова особливе місце займають його «Малюнки з життя українського народного слова» (1910) [7]. Важко переоцінити їхнє значення у справі виховання молоді, оскільки проект демократичних змін в українській культурі М. Сумцова був спрямований двобічно: у минуле – переоцінка замовчуваної української спадщини та у майбутнє – поява нової відродженої культури високих зразків та відновлення цілісності українського світогляду, вищих цінностей, прикладом яких є церква та церковне життя. Це справжній гімн рідній мові, яскравий приклад дійсного, що проходить через серце, патріотизму.

На відміну від прогресивних позитивістських і марксистських вчених свого часу, М.Ф. Сумцов завжди стає на захист Бога та свободи релігії, у багатьох своїх працях культивує ідею свободи розуму у справах віри, котра знаходить свій розвиток в ідеї вільної української церкви та вільного українського народу. Зокрема, ідею вільної української церкви М. Ф. Сумцов розвинув у роботі «Іоанн Вишенський», а також у своїх працях, присвячених Лазарю Барановичу, Іоанкію

Галятовському та Інокентію Гізелю. Як справжній патріот української землі, М. Сумцов був непримиримим борцем за українську національну ідею і в першу чергу ідею українського православ'я. На доказ цього можна зазначити, що у праці «История Южнорусской литературы в XVII столетии», присвяченій Лазарю Барановичу, він наполягає на особливостях Малоросійського православ'я і виділяє його відмінні риси: «Релігійний побут малоросіян, як то віровчення, богослужіння та морально-практична діяльність, що має виток з євангельського вчення про любов до ближнього, у XVI та особливо у XVII ст. представляли значні відмінності від релігійного побуту великоросів». Далі він знаходить культурно-історичні та соціокультурні об'єктивні чинники, завдяки котрим сформувалися ці відмінності: «Малоросія була відкрита різноманітним західним впливам, і малоросійський народ жив майже цілком вільно у релігійних та громадянських відносинах, менш того кінець XVI і початок XVII ст. були часом могутньої народної творчості, що відбулася у створенні новітніх форм релігійноморального побуту: на церковному співі, церковних обрядах, навіть на самому віровченні відбулась сила народної творчості. Духівництво залучено було у сферу народних інтересів і церкву поставлено було у положення охоронниці цих інтересів» [6, с. 167].

Також подібні ідеї послідовно проводяться вченим у його відомій етнографічній розвідці «Слобожане». М. Сумцов, досліджуючи слобожанську ідентичність, торкається релігійних особливостей жителів регіону.

А саме, вивчаючи роботу М. Костомарова «Две русские народности», вчений звертає увагу на талановите порівняння автора українців з великоросами, продовжує його дослідницькі посили: «Залишаючи деякі порівняння соціального й економічного змісту, як помилкові або суперечні, не можна не зазначити таких думок Костомарова, чим головним робом відрізняються українці від великоросів і почасти від поляків: ...Про релігійність. Нам лучалось балакати з побожними людьми тої і другої народності. Великорос виявляє свою побожність в розмовах про зовнішній бік релігії, здебільшого що до букви Закону Божого, а українець налягає на релігійне почуття, не дуже цікавиться службою, а більш її красою, урочистістю. Українці дуже богобоязливі, з поетичним напрямом в своїх почуттях» [8, с. 24]. Ще одну дуже цікаву рису виявлено автором. На думку М. Сумцова: «...Про демократичність.... українці завжди були занадто прихильні до простоти, виявляючи в своїм світогляді і характері багато демократичності» [8, с. 25]. Саме демократичність, на переконання вченого, стає основою релігійного і церковного життя українського народу. Досліджуючи етнографічні матеріали, Микола Федорович із сумом відзначає: «Слобожанське духовенство од дяків до владик колись стояло в значній мірі ближче до народу». На

думку вченого, у старі часи на Слобожанщині, як по всій Україні, панував корисний для духовенства і селян звичай так званої «презенти», або договору поміж попом і приходом щодо платні за треби, тим самим узгоджувались релігійні та соціальні інтереси громади.

Далі М. Сумцов наводить яскравий приклад демократизму у церковному житті селян: «... В 1881 р., наприклад, в одному селі громада на сході порішила встановити платню за треби: замість 20 або 30 карб. за вінчання, як почав піп брати, давати 3 карб., за похорон – хто скільки зможе, за хрестини – 10 коп., без курей і могорича, за молитви під час святку по хатах – по змосі, щоб попадя не ільновала по селу (не збирала збіжжя перед святами по дворах), щоб піп не примушував сповідників в піст робити на себе, за молебень з акафистом 25 коп., а не 60, за панахиду 15 коп. Цю постанову схід в числі 287 громадян послав на затвердження до благочинного з погрозою, що коли піп не згодиться, то громада зачне церкву» [8, с. 29]. Також М. Сумцов зупиняє свій погляд на дуже важливій рисі українського релігійного життя, а саме на моральності, яка базується на кордоцентризмі, емоційній емпатії. Вчений зазначає: «Релігійне життя українця довго держалось міцно на підвалинах старого морального життя, ствердженого національним спочуттям за часи боротьби з латинами та уніатами» [8, с. 29]. Довгий час символічною особистістю – прикладом патріотизму та боротьби за віру – для М. Сумцова була постать Іонна Вишенського, оскільки «Вишенський писав... – кров'ю свого серця, і тому все їм написане таке сильне, гаряче і, розчинене безкорисливою любов'ю до Батьківщини, таке невідбитне і переконливе» [5, с. 17]. Українці обережно відносились до церкви як офіційної установи, водночас сприймали церкву як утілення практичної моралі та доброчесності. З цього боку особливу ціну має відозва про слобожан Харківського архієпископа Філарета в «Историко-статистическом описании Харьковской епархии» 1857 р. [11].

Владика Філарет був вельми розумний як добрий пастир, він поважав свою паству і підняв великий труд для найкращого урозуміння народу та його культурної старовини; його наукова праця занадто цінне джерело для усіх пізніших наукових слобідських діячів щодо місцевої історії й етнографії. «Отличительною чертою, отрадною и высокою украинского малоросса (слобожанина), ~ каже архієпископ Філарет, ~ служит то, что он не терпит раскола. И в прежнее время не было и ныне нет украинца в числе раскольников... Между русскими простолюдинами всякий, мужчина или женщина, хорошо знает одну или две молитвы; но малороссияне, и особенно женщины, хорошо знают по десяти и более молитв на память и каждый день читают их утром и вечером. Разность другого рода: русский мужичок, хотя не знает молитв, благоговейно и усердно творит поклоны. Малоросс молится иначе;

он не всегда молится перед образом и не полагает многих поклонов: малороссиянка, перекрестясь перед образом раз, два, идет к домашним делам и, прибирая хату, продолжает читать про себя молитвы». Аналізуючи слова Філарета, М. Сумцов констатує, що «Із зробленого порівняння ясно видно, що для великоросів більшу вагу має зовнішній бік релігії, а для українця внутрішнє життя серця» [8, с. 30 – 31]. Ця внутрішня спрямованість на релігію, релігійні справи тлумачиться М. Сумцовим як більша душевність українців, більша укоріненість віри у душевному житті людини, непохитність віри і цінність особистісного переживання духовного та богословського досвіду. При дослідженні поглядів М. Сумцова стає ясно, що провідними для вченого були концепти українського православ'я та релігійної терпимості, а не релігійного чи антирелігійного фанатизму та неприйняття думки Іншого – не визволення розуму від релігії, а свобода розуму у справах віри стала для наукової творчості М. Сумцова провідною. Церква ж розглядалась як важливий фактор національного життя, без абсолютизації церковної догматики та церковних установ, з увагою до «малоросійського», тобто українського православ'я.

Висновки. Вивчаючи науковий доробок М.Ф. Сумцова, його основні теоретичні концепції та опрацювання емпіричного матеріалу з історії української культури і релігії, можна зробити цілком обґрунтований висновок, що вчений утворив своєрідний концепт «українського православ'я» на сторінках своїх робіт, що особливо актуалізується у наш час. Микола Сумцов говорить про загальноєвропейські, демократичні тенденції в українському православ'ї, наближення українського православ'я до душі та повсякденного життя українця, залучення через церкву до громадського життя. Досліджуючи особливості українського православ'я, можна виділити його наступні визначальні характеристики: кордоцентризм, демократичність, гармонійність (узгоджуваність) громадського і церковного життя, моральність, спрямованість на активну морально-практичну діяльність. На основі проведеного дослідження можна визначити значний теоретичний потенціал праці М. Сумцова, їх високий аналітичний і енциклопедичний характер.

Перспективним стає вивчення як змін православного світогляду в українському суспільстві, взаємопроникнення православних і християнсько-демократичних цінностей, так і застосування наукових ідей Миколи Федоровича Сумцова для розуміння світоглядного осердя українського православного життя, православної церкви, для визначення української національної ідентичності та, на цій основі, подальшої консолідації духовного життя української спільноти.

1. Калінін Ю. А. Релігієзнавство / Ю.А. Калінін, Є.А. Харьковщенко. – 5-те допрац. вид. – Київ: Наукова думка, 2000. – 352 с.

2. Колодний А.М. Проблеми плуральності релігійного життя України / А.М. Колодний // Релігійна свобода. Законодавство України «Про свободу совісті та релігійні організації»: європейські стандарти та українські реалії. Науковий щорічник. – Київ: [б. в.], 2007. – № 11. – С. 4 – 8.

3. Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви: У 2 т. Т. 1 – 2 / І. Огієнко – Київ: Україна, 1993.

4. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М.Т. Степико. – Київ: Товариство «Знання», КОО, 1998. – 251 с.

5. Сумцов Н.Ф. Иоанн Вышенский (Юж.-рус. полемист XVII в.) / Изд. ред. «Киев. старины» / Н.Ф. Сумцов. – Київ: Типогр. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885. – 29 с.

6. Сумцов Н.Ф. К истории Южнорусской литературы семнадцатого столетия. Вып. I: Лазарь Баранович / Н. Ф. Сумцов. – Харьков: Типография М. Зильберга, 1884.

7. Сумцов Н.Ф. Малюнки з життя українського народного слова / Н.Ф. Сумцов. – Харків: Друк. «Печат. діло», 1910. – 144 с.

8. Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / М.Ф. Сумцов. – Харків, 1918. – 241 с.

9. Чорноморець Ю. Україна входить в епоху відкритого і цивілізованого православ'я / Ю. Чорноморець. – [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://narodna-pravda.ua/2018/04/26/>

10. Чос В.Г. Історія Християнства в Україні / В.Г. Чос. – Сміла: Блискавиця, 2007.

11. Филарет (Гумилевский Ф.) Историко-статистическое описание Харьк. епархии / Филарет (Ф. Гумилевский). Т. I – VI. – Харьков-Москва: Тип. Готье, унив. тип., 1857 – 1859.

References

1. Kalinin Yu., 2000. *Relihiyevnavstvo* [Religious studies]. Kyiv. Naukova dumka. 352 s. [in Ukrainian].

2. Kolodnyy A.M., 2007. *Problemy plyural'nosti relihiynoho zhyttya Ukrayiny* [The Problems of Plurality of Religious Life of Ukraine]. *Relihiyna svoboda. Zakonodavstvo Ukrayiny «Pro svobodu sovisti ta*

relihiyni orhanizatsiyi»: yevropeys'ki standarty ta ukrayynski realiyi. Naukovyy shchorichnyk. Kyiv. B. v. № 11, 47 – 48 [in Ukrainian].

3. Ohiyenko I., 1993. *Ukrayins'ka tserkva. Narysy z istoriyi Ukrayins'koyi pravoslavnoyi tserkvy: v 2 t. [Ukrainian Church. Essays on the history of the Ukrainian Orthodox Church: In 2 vols]. Vol. 2. Kyiv. Ukrayina [in Ukrainian].*

4. Stepyko M.T., 1998. *Buttya etnosu: vytoky, suchasnist', perspektyvy (filosofs'ko-metodolohichnyy analiz)* [Genesis of an Ethnic: Origins, Modernity, Perspectives (philosophical and methodological analysis)]. Kyiv. Tovarystvo «Znannya». 251 s. [in Ukrainian].

5. Sumtsov N.F., 1885. *Yoann Vyshenskyy* [Ioann Vyshensky]. Kyiv. Typohr. H.T. Korchak-Novytskoho. 29 s. [in Russian].

6. Sumtsov N.F., 1884. *K istorii Yuzhnorusskoy literatury semnadsatoho stoletiya. Vyp. I: Lazar' Baranovych* [To the history of the South Russian literature of the seventeenth century. Yield 1: Lazar Baranovich]. Kharkiv. Typohrafyya M. Zyl'berha [in Russian].

7. Sumtsov N.F., 1910. *Malyunky z zhy'ttya ukrayins'kogo narodnogo slova* [Drawings from the life of the Ukrainian folk word]. Kharkiv. Druk. «Pechatne Dilo». 144 s. [in Ukrainian].

8. Sumczov M.F., 1918. *Slobozhane. Istory'ko-etnografichna rozvidka* [Slobozhane. Historical and ethnographic work]. Khar'kov. 241 s. [in Ukrainian].

9. Chornomorecz' Yu, 2018. *Ukrayina vxodyt' v epoxu vidkrytogo i cyvilizovanogo pravoslav'ya* [Ukraine enters the era of open and civilized Orthodoxy]. *Narodna pravda*. URL: <https://narodna-pravda.ua/2018/04/26/> [in Ukrainian].

10. Chos V.G., 2007. *Istoriya Khrysty'yanstva v Ukrayini* [History of Christianity in Ukraine]. Smila. Blyskavycya [in Ukrainian].

11. 1857 – 1859. Fylaret (Gumyl'evsky'j F.). *Istoryko-statystycheskoe opysanye Khar'k. eparkhyy* [Historical and statistical description of the Kharkiv diocese]. Vol. I – VI. Kharkiv-Moscow. Typ. Hot'e, unyv. typ. [in Russian].